

MARGINALIJE UZ ENCIKLOPEDIJU PRAVA MIH. KR. ĐORĐEVIĆA

I

U sistemu pravničkog obrazovanja posebno mesto ima opšta nauka o pravu koja treba da pomogne budućim pravnicima da pravo shvate u njegovoj celini i da se tako lakše kreću po "zemljištu, koje valja docnije preći izučavajući jedan po jedan deo njegov"¹⁾. Stoga nije ni malo čudno da je nastava na novootvorenom Pravoslovnom odeljenju Liceja u Kragujevcu 1840. godine, početkom novembra, započela predavanjem jedne takve nauke o pravu.²⁾ Tu opštu nauku o pravu, kojoj se poklanjala puna pažnja na Liceju, predavali su, najpre, pod nazivom *Prirodno pravo ili pravo razuma* profesori Jovan Sterija Popović, Sergije Nikolić i Rajko Lešjanin.

Novim uređenjem Liceja i reformom nastavnih planova, Ustrojenjem Knjaževsko-Srbskog Liceja od 15. septembra 1853. godine,³⁾ na Pravoslovnom odeljeniju, između ostalog, *Prirodno pravo* zamenjeno je drugom opštom naukom o pravu – *Enciklopedijom prava*, koju su predavali prof. Nikola Krstić i suplent Stojan Marković.⁴⁾

Prerastanjem Liceja u Veliku školu, sa Filozofskim, Pravnim i Tehničkim fakultetom, Zakonom o ustrojstvu Velike škole (Akademije) od 24. septembra 1863. godine, *Enciklopedija prava* zamenjuje se *Filozofijom prava*, koju predaje nekadašnji suplent Liceja a tada profesor Velike škole Stojan Marković.⁵⁾

Reformom nastavnog plana Pravnog fakulteta, Zakonom o izmenama i dopunama u Zakonu o ustrojstvu Velike škole od 20. decembra 1873. godine, posle desetogodišnje pauze, ponovo se uvodi *Enciklopedija prava*. Sve docnije promene nastavnog plana Pravnog fakulteta izvršene Zakonom o izmenama i dopunama o ustrojstvu Velike škole od 25. januara 1880., Uredbom Pravnog fakulteta od 3. januara 1897. i Uredbom Pravničkog fakulteta od 12. marta 1901. godine, samo potvrđuju *Enciklopediju prava*. Predavali su je prof. Stojan Marković (privremeno), prof. Nastas Petrović, prof. Gligorije–Giga Geršić i docent Čedomilj Mitrović (privremeno). S njom, u nastavnom planu Pravnog fakulteta, Velika škola prerasta u Univezitet Zakonom o Univerzitetu od 19. februara (5. marta) 1905. godine.

Dakle, opšta nauka o pravu na Liceju i Velikoj školi najduže je predavana kao *Enciklopedija prava*.

Profesori Pravnog fakulteta prednjačili su u objavljuvanju udžbeničke literature. Profesori Enciklopedije prava bili su istaknuti naučni radnici i pisci svoga vremena.⁶⁾ Međutim, u njihovim objavljenim radovima ne nađazimo udžbenik iz Enciklopedije prava. I u prevodilačkom radu su zatajili bar što se tiče opšte nuake o pravu. Tako je Jerišgovu *Borbu za pravo* preveo Kosta Hristić, političar, ministar pravde i diplomat, a *Cilj u pravu* Aleksandar Borisavljević, prof. nauke o finansijama. *Enciklopediju prava* Paskvala del Djudićea preveli su Dragiša Mijušković, prof. istorije slovenskih prava i Evžen Deroko, visoki činovnik državne železnice.

Razlog možda treba tražiti, između ostalog, i u tome što su Enciklopediju prava predavali uglavnom kao svoj drugi odn. treći predmet, sa prekidima, i po pravilu kraće vreme, sem Nikole Krstića koji je skoro punih devet godina neprekidno bio na katedri enciklopedije prava.

Istine radi, ostavili su neke tragove kao profesori Enciklopedije prava od kojih su mnogi, nažalaost, izčezli u burnim vremenima našeg istorijskog razvoja. Od Krstića je ostala kraća i opštnija skica predavanja,⁷⁾ *Program Enciklopedije prava* iz 1854. godine⁸⁾ i *Pitanja iz Enciklopedije prava* za školsku 1854/55. godinu,⁹⁾ sve pisano starim pravopisom. Sačuvana su tri programa Stojena Markovića, koji je u dva maha predavao Enciklopediju prava, i to *Program iz Enciklopedije prava* od 9. oktobra 1862. godine,¹⁰⁾ *Pregled Enciklopedije prava*¹¹⁾ i *Program iz Enciklopedije prava*.¹²⁾ Predavanja Gige Geršića su litografisana ali tek po osnivanju Univerziteta, što je kasnije učinjeno i sa predavajima Čedomilja Mitrovića.¹³⁾

Tako da jedino objavljeno delo pod naslovom *Enciklopedija prava* u srpskoj pravnoj književnosti 19. veka ostaje rad Mih. Kr. Đorđevića iz 1883. godine. Time se Đorđević pridružio Jovanu Filipoviću koji je prvo izdanje svoje *Filosofije prava* objavio 1839. kao "kancelista Sovjeta Knjažestva srbskog" a drugo pod naslovom *Filosofija prava kao nauka o istraživanju izvora i načela naravnog ili umnog prava i ovoga naročitoj primeni na razna građanska odnošenja*, 1863. kao predsednik krivičnog odeljenja kasacionog suda, — Mihailu M. Radovanoviću, koji je kao "kancelista u Ministarstvu pravde i član Društva srbske slovesnosti" objavio *Justinijanove institucije* 1864. i drugim — poslenicima izvan Liceja i Veliike škole koji su svojim radovima bogatili našu oskudnu pravnu književnost 19. veka.

Međutim, iako prvenac Đorđevićeva *Enciklopedija prava* bila je skoro u potpunosti ignorisana od njegovih savremenika, što je prati i do naših dana.¹⁴⁾ Prvi i jedini osvrт na nju pojavio se tek 1886. godine¹⁵⁾, a kasnija pravna književnost prelazila je preko nje čutke ili sasvim sumarnim osrvtom bez ikakve kritičke polemike.¹⁶⁾

To je i razlog zašto se osvrćemo na nju posle više od jednog veka od kada se pojavila u našoj pravnoj književnosti.

II

Svoju knjigu pod naslovom *Enciklopedija prava po Arndsu, Varnkenigu i Piteru*, Đorđević je objavio kao advokat u Beogradu. Najpre je štampana u nastavcima u časopisu *Srpski pravnik*. List za pravo i pravosuđe, u drugoj godini njegovog izlaženja, 1883. godine, čiji je vlasnik, izdavalac i urednik bio Jovan Aćimović. Štampana je u sledećim brojevima *Srpskog pravnika*: br. 5, 20. februar 1883., str. 65—72¹⁷⁾ br. 6, 28. februar, str. 90—94; br. 7, 10. mart, str. 105—111; br. 8, 20. mart, str. 119—123; br. 9, 31. mart, str. 132—136; br. 10, 10. april, str. 151—154; br. 11, 20. april, str. 168—171; br. 13, 10. maj, str. 199—203; br. 14, 20. maj, str. 216—220 i br. 16, 10. jun, str. 251—253.

Sledeće godine Đorđević je objavljuje u sopstvenom izdanju – kao posebnu knjigu: *Enciklopedija prava po Arndsu, Varnkenigu i Piteru* izradio Mih. Kr. Đorđević advokat. Beograd, Parna stamp. zadruge stamp. radnika, 1884, str. 57. 8°

III

Enciklopedija prava Mih. Kr. Đorđevića sastoji se iz uvoda i tri glave; iz 98 §-a izloženih na svega 57 strana. U oči odmah pada mali obim ove knjige. Na pitanje da li je uopšte moguće smestiti enciklopediju prava na tako mali broj strana odgovorićemo kasnije, kada se upoznamo sa njenom sadržinom.

U uvodu, koji se sastoji iz 4 §-a, Đorđević najpre određuje predmet pravne nauke. To je pravo odn. to su norme, tako da je pravna nauka u subjektivnom smislu "u red dovedeno poznavanje pravnih istina" a u objektivnom "pojam znanja o pravu, koja su u jednu tesnu celinu dovedena" (§ 1). Zatim, određuje pojam enciklopedije prava kao "naučno uređeni pregled celog opsega pravne nauke" povezan s "opštim prethodnim znanjima iste nauke". Enciklopedija prava ima za zadatak da pokaže "opseg i granice pravne nauke". No kako se pravi razlika između dve vrste enciklopedija, to je zadatak formalne enciklopedije prava da pokaže njen odnos s drugim naukama, da ukaže na njene unutrašnje delove i nanjihove međusobne odnose, a materijalne, da sumarno predstavi sadržaj pojedinih delova prava tj. pravnih istina. (§ 2–3).

Enciklopedija prava može da posluži ili kao uvod u izučavanje prava ili da da opšti pregled prava koje smo već savladali (§ 4).

Odredivši tako enciklopediju prava, njen prva glava "O suštini prava i pravne nauke u opšte" trebala bi da bude njen centralni deo. Međutim, pitanja "Šta je pravo", "Kako postoe pravo" i "Kako se poznae pravo", Đorđević toliko površno obrađuje, da je to njen nasljabilji deo.

Pravo je u subjektivnom smislu "ovlašćenje za kakvo izvršenje volje" a u objektivnom "pravila po kojima se uzajamni odnosi između ljudi moraju da upravljaju". Dakle, pravo je "vlast ili moć volje" data jednom licu u odnosu na neki predmet, koju druga lica moraju da poštaju, ili su to sama pravila (§ 6–7). Đorđević pravo vezuje za slobodu – zadatak prava je da ostvari slobodu i da ograniči samovolju (§ 8).

Razmatrajući odnos između prava i moralu, on ukazuje na uobičajene razlike. Pravo uzima čoveka kao ličnost koja ima slobodnu volju i samo ukoliko živi u zajednici s drugim ljudima, odnosi se na njegove spoljašnje radnje i ograničava volju odn. samovolju pojedinaca kada je to potrebno i silom. Međutim, u moralu čovek se pojavljuje kao "opredeljivanje volje za dobro", ne vezuje ga samo za zajednički život sa drugima, odnosi se na njegove unutrašnje radnje i sila nema nikakve vrednosti (§ 9).

Pravo se u punoj snazi pojavljuje u državi.

Potom Đorđević veoma kratko, kao i prethodno pitanje, razmatra nastajanje prava. Smatra da pravo može nastati na dva načina. Na nevidljiv način, "postepeno" usled dejstva narodnog života (izvor prava je sam narod – duh naroda), ili radom autoriteta vlasti, koji određuje šta će važiti kao pravo. U razlici nastajanja prava je i razlika između običajnog prava i zakonskog prava (zakona), koja Đorđević smatra pravom (§ 12–13).

Običajno pravo se naziva pravom zato što se priznaje i primenjuje u praksi. Osnov važenja je u njemu samom – važi "jer kao opšte pravno uverenje zaista postoji, niti je izrečna niti prečutna sankciji zakonodavca". Naprotiv, osnov važenja zakona je u priz-

nanju autoriteta vlasti koji ga je "obnarodovao" — tako da je uslov njegove egzistencije obnarodovanje (§ 14—15).

Da stavlja u istu ravan običajno pravo i zakon u potpunosti se pokazuje u njegovoj tvrdnji da se postojeće pravo može derogirati kako običajnim pravom tako i zakonom (18). No sve je to teško povezati s njegovom ranjom tvrdnjom da se pravo u svojoj punoj snazi pojavljuje u državi.

Zatim, više u vidu kratkih teza bez razvijanj problema, ukazuje da zakoni nemaju povratnu snagu, na razliku između opštег, partikularnog i posebnog prava.

Posle toga Đorđević raspravlja o pravnoj nauci odn. o poznavanju prava, kako kaže. Poznavanje prava je "potpuno i pravo razumevanje pravnih pravila". Putevi su različiti. Zavise od izvora iz kojih su pravna pravila nastala. Za poznavanje običajnog prava osnovni izvor je sama praksa. Đorđević kaže: "Ako hoćemo da dobijemo uverenje o eksistenciji kakvog običajnog prava, to moramo pre svega gledati da li se u narodu pojavljuju takovi slučajevi, da se iz njih može s pouzdanošću zaključiti na opšte pravno uverenje" (§ 25).

A kako je za poznavanje zakona izvor on sam, koji se može pravilno shvatiti tumačenjem, Đorđević posebno podvlači značaj tumačenja prava, kome posvećuje 4 § -a. (27—30). Tumačenje je "objašnjenje smisla zakonskog, počem su reći samo izreke". Ukazuje na značaj sistematskog tumačenja, ističući da se tumačenje ne treba da "ograniči samo na bukvalno objašnjenje nego treba da predstavi sadržaj u odnosu ka drugim pravnim pravilima, da pronađe nevažeće, neodređene i nejasne izreke zakonske" (§ 30). Razlikuje pravno tumačenje (ustvari misli na autentično) kao objašnjenje od strane zakonodavca i naučno tumačenje "koje se osniva na slobodnoj radnji objasnionca, i svoju važnost zadobija zbog unutarnje istine" (§ 29).

U samom jednom paragrafu dodiruje problem pravnih praznina. "Zakonodavac pri pisanju zakona nije mogao sve slučajeve pred očima imati. S toga se i dešava, da pred sudiju dođe i takav slučaj, o kome se u zakonu ništa ne spominje". Po njemu sudija može da koristi samo pravnu analogiju: "Nema tu drugog izlaza nego da slučaj ovaj sa njemu sličima uporedi". (§ 31).

Posle toga govori o pravnoj nauci. Razlikuje tri grane pravne nauke: sistematičnu, istorijsku i filosofsku. "Sistematična grana pravne nauke" (misli na dogmatiku prava) je "prvac naučnoga rada za poznavanje unutarnjeg organa pozitivnog prava". Posebno podvlači značaj pravne istorije, što se kasnije manifestuje i u strukturi njegove enciklopedije. Zadatak filozofije prava je u otvrđivanju opštih osnova i principa prava "a u nekoliko i osobiti vidovi pozitivnog prava po merili, prvobitnih ideja pravičnosti ispitaju". Filozofiju prava izjednačuje s prirodnim pravom: "O razviću filozofije ili prirodnog prava ..." (§ 36).

Na kraju Đorđević podvlači ali idealistički značaj pravne nauke kao i pravničkog poziva. On kaže: "Važnost njihova pokazuje se u moćnom uplivu, koji oni u životu vrše, u zaštiti, koju oni ujemaju, istinitoj slobodi, koja u pravu počiva" (§ 37).

U drugoj glavi "O podeli prava", u preko 50 § -a, ali veoma kratko, više u vidu kratkih teza koje traže podrobiju razradu, Đorđević izlaže privatno, javno i crkveno pravo. Pravo se, kaže on, "deli na dva glavna dela: na privatno pravo i javno pravo. Dalje pak, u koliko se ljudi kao članovi crkvene zajednice smatraju, i na crkveno pravo" (§ 38).

Pošto je tako podelio pravo, on najpre govori o privatnom pravu, podelivši ga na "pravo imaočno" ("kad jedno lice stoji u odnosu k drugome s pogledom na spoljna dobra") i "pravo familijarno" (kada se pojavljuje "kao član familije"). Izlaganje počinje o svojini ("pritežanju"), načinima sticanja svojine, pravu na tuđe stvari, i završava s obliga-

cionim pravom. U nastavku razmatra familijarne odnose koji su, kako kaže, "više moralne nego pravne prirode", ali koji podležu i "pravnim formama i opredeljenjima". Govori o braku, odnosima roditelja i dece i na kraju u 4 § -a o naslednom pravu.

Posle toga prelazi na javno pravo (u šrem smislu državno pravo) koje se deli na državno unutrašnje pravo i državno spoljašnje pravo.

Javno unutrašnje pravo određuje pre svega položaj vlasti prema članovima države u opšte, zatim, organe i krug javne vlasti u kome se oni kreću, tj. ustav države. Ovaj deo javnog prava naziva se državno pravo, kaže Đorđević. Državno pravo obrađuje u samo 3 § -a, od čega 2 posvećuje monarhiju, ali je izlaganje sasvim površno. U nastavku, govori o upravnom pravu, sudskej vlasti i sudsakom postupku, građanskem postupku, krivičnom pravu i krivičnom postupku, ali takođe uopšteno. Po jedan paragraf posvećuje policijskom pravu i kameralnom ili finansijskom pravu, a svega dva međunarodno-javnom pravu.

Svoja izlaganja o podeli prava završava s crkvenim pravom, koje se, po njemu, pojavljuje "kao treći samostalni-deo pored privatnog-i javnog prava". Crkveno pravo nije deo javnog prava ili u šrem smislu državnog. Crkva nije državni zavod, već treba da obuhvati nezavisno od državnih veza celo čovečanstvo. Crkveno pravo nije ni deo privatnog prava jer je crkva zajednica za jedan sasvim drugi, viši, cilj.

Treća glava "O istoriji prava uopšte" je najobimniji deo Đorđevićeve enciklopedije. Obuhvata više od dve trećine enciklopedije.

U prvom delu "Pravo i pravna nauka na istoku", Đorđević najpre obrađuje "Držvne i pravne uredbe u Hini" i to veoma kratko izvore kineskog prava, kratak pregled kineske istorije, kinesko državno unutrašnje pravo, poređično i nasledno pravo, pitanje svogine i, delimično, krivično pravo. Gotovo po istom redosledu izlaže "Pravo indžijanaca" (misli na Hindusko pravo), "Državno i pravno razviće kod Persijanaca i Jegipćana", "Jevreji i njihovo pravo" i "Tursko pravo" (misli na muhamedansko pravo).

Potom, u drugom delu, izlaže "Državno i pravno razviće kod klasičnih naroda" i to Grka i Rimljana, posvećujući im samo po jedan paragraf.

Treću glavu završava, a time i enciklopediju pravu, pogledom na pravni razvitak slovenskih naroda u srednjem veku. Veoma kratkosa po par rečenica govori o Rusiji, Poljskoj, Češkoj i Mađarskoj i završava sa Srbijom i Dušanovim zakonom.

IV

Jedno naučno delo možemo posmatrati sa više strana. Možemo mu tražiti mesto u svetskoj nauci ako je originalno ili, pak, češće u nauci naroda u kome je nastalo. Možemo ga ocenjivati po merilima koja su važila u vreme njegovog nastanka, kao i merilima današnje nauke.

Opšta karakteristika pravne nauke u Srbiji 19. veka je njena nerazvijenost i siromaštvo. Prenosiла je ideje i rezultate evropske pravne nauke i to, po pravilu, koristeći epigone tih ideja i sa zakašnjenjem. U tim okvirima se moramo kretati vrednujući dela naše pravne misli 19. veka.

Mih. Kr. Đorđević Enciklopedijom prava unosi u našu pravnu književnost ideje nemačkog organkog pravca enciklopedijskopravne književnosti iz četrdesetih i pedesetih godina 19. veka. I to, trideset godina, posle Nikole Krstića, koji je iste ideje prenudio svojim slušaocima na Liceju. Ali dok je Krstić to činio u vreme kada je organski pravac kvalitativno i kvantitativno dominirao u nemačkoj enciklopedijskoj književnosti, Đorđević to

čini u vreme njegove najdublje krize. U to vreme enciklopedijska književnost tražila je nove puteve kao uslov svog daljeg opstanka. Oni će se i otkriti samo godinu dana posle Đorđevićeve enciklopedije prava, pojmom Merkl-ove enciklopedije prava¹⁸⁾ u duhu pozitivne filozofije, kojom se prevlađava apriorna ideja prava organskih enciklopedija.

Dakle, posmatrana sa gledišta prenošenja ideja evropske pravne misli, Enciklopedija prava Mih. Đorđevića nema neku vredost, jer prenosi rezultate koji su u to vreme bili napušteni u samoj nemačkoj enciklopedijskoj pravnoj književnosti.¹⁹⁾

Drugo pitanje koje nam se nameće je kako odn. koliko je Đorđević uspeo da prenese duh organskog enciklopedijskog pravca.

U naslovu svoga dela Đorđević ističe tri predstavnika organske enciklopedijske književnosti koji su mu poslužili kao uzor. To su Arnds (Arndts Karls Ludwig), Varnkenig (L. A. Warnkonig) i Piter (Karl Theodor Putter) istaknuti predstavnici ovoga pravca pored Arensa (Ahrens), Fridlendra (Friedlander) i Valter (Walter). Kako su njihove enciklopedije prava nastale na osnovu učenja Šelinga i Hegela (Hegelov uticaj je posebno došao do izražaja kod Pitera) to se u opštem delu primećuje spajanje filozofije prava i enciklopedije prava. Međutim, kod Đorđevića se ta filozofska osnova (Šelingovo organsko shvatanje sveta i Hegelov duh) uopšte ne primećuje. Njegov opšti deo enciklopedije prava podseća na jednu nesređenu gomilu iskaza, bez pokušaja da se nađe kakva čvršća veza između njih i bez želje da oni sami budu nešto više od toga. Mnogi jednostavno "vise u vazduhu" a mnogima tu nije ni mesto. Ona opšta karakteristika organskog pravca da se pronađe "opšti unutrašnji pojam prava" (Piter), odn. otkrije organski sastav pravne nauke (Varnkenig), ostvari spoj prirodnog i pozitivnog prava – kod Đorđevića se jednostavno ne pojavljuje.

Poseban deo Đorđevićeve *Enciklopedije prava* je nedopustivo sumarno obrađen. Za pisanje ovog dela enciklopedije prava neophodno je potrebno dobro poznavanje specijalnih pravnih nauka, kako bi se filozofsko pravne ideje iz opštег dela primenile na glavne pravne ustanove specijalnih pravnih nauka ili dao pregled glavnih principa svake pojedine pravne nauke. Međutim, ne uspevši u opštem delu Đorđević neuspeh nastavlja i u posebnom delu. Naš je utisak da on ne poznaje dovoljno dobro sve specijalne pravne nauke, što se i vidi u zanemarivanju niza specijalnih pravnih nauka koje uopšte ne pominje²⁰⁾ i u tome što one koje obrađuje to čini previše sumarno. Njegovo izlaganja često podseća na niz teza koje tek treba razraditi. Kao primer navodimo kako Đorđević "kratko" izlaže jednu specijalnu pravnu nauku:

§ 81.

"Organi javne vlasti za postignuće državne celji potrebuju i spoljnih sredstava: ova će pak crpeti moći od česti iz dodataka državnih dobara i korisnih prava države, od česti prinosima iz privatnih imanja svojih građana. Pravna pravila, koja su za upravu i upotrebu sredstava ovih napisana, mogu se nazvati *kameralko* ili *finansijsko* pravo."

Domeni, regali i danak".

Kao što smo već ranije primetili najobimniji deo Đorđevićeve nevelike enciklopedije prava posvećen je izlaganju opšte istorije prava.²¹⁾ Opštu istoriju prava u enciklopediju prava unosi Karl Piter. Organske enciklopedije prava su morale da se bave istorijom prava. Pružajući na početku apriornu ideju prava i prateći njeno ostvarenje u pozitivnom pravu – posmatranje svetske istorije prava postaje nužnost organskih enciklopedija. One to čine na razne načine. Varnkenig i Piter u svojim enciklopedijama daju nacrte svetske istorije prava, Arens daje samo istorijski pregled prava najvažnijih naroda a Fridlender i Valter samo domaćeg prava.

Shodno svojim uzroma Đorđević daje nacrt svetske istorije prava. Međutim, kako gotovo istu pažnju posvećuje hinduskom pravu, pravu persijanaca i egipčana, kao i rimskom pavu, to je rimsko pravo najviše izgubilo od svog značaja za evropsku pravnu nauku. Pokušaj da u enciklopediju prava unese istorijski pregled razvoja domaćeg prava, što su činili Fridlender, Valter i Nikola Krstić, kod Đorđevića je ispaо i previše šturi.²²⁾

Za određivanje mesta Đorđevićeve enciklopedije prava u našoj književnosti neophodno je potrebno da je uporedimo sa delima iste vrste. Međutim, njih nema u 19. veku. Ako je uporedimo sa sličnim delima opšte nauke o pravu, naš naznačeni sud o njoj samo se potvrđuje. Filipovićeva *Filozofija prava i Dikeologija* Mihaila Hr. Ristića su na znatno višem nivou. Ne u originalnosti, već u adaptaciji izvora na kojima su pisane i na sistematicnosti koja je posebno došla do izražaja u drugom izdanju *Filozofije prava* Jovana Filipovića.

Tako je potpuno u pravu Gligorije Geršić sa svojom tvrdnjom da je ona "samo jedan dobromerni pokušaj" i da je to jedina njena vrednost. Ovaj sud Gligorija Geršića dopunjujemo tvrdnjom da je njena jedina vrednost to što je prvo delo pod naslovom enciklopedija prava u srpskoj pravnoj književnosti 19. veka.

Sam Đorđević se nekoliko godina posle štampanja enciklopedije prava okreće politici. Do smrti više puta je bio ministar pravde, inostranih i unutrašnjih poslova, prosvete i crkvenih poslova.

NAPOMENE

- 1) V. Paskval del Đudiće, *Enciklopedija prava* za školsku potrebu. Opšti deo i privatno pravo, Beograd, 1901, str. 2.
- 2) V. Ilija A. Pržić, Osnivanje Pravnog fakulteta u Srbiji. Povodom stogodišnjice, Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. XLI (LVIII), br. 1–2, juli–avgust 1940, str. 1–17.
- 3) Sve zakone i uredbe o Liceju i Velikoj školi navodimo po knjizi: Zbornik zakona i uredaba o Liceju, Velikoj školi i Univerzitetu u Beogradu. Priredio Dragoljub T. Baralić, Beograd, 1967.
- 4) V. Miroslav D. Simić, Enciklopedija prava na "Pravoslovnom oddjelenju" Liceja u Beogradu, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, knj. XXVII, Niš, 1987, str. 143–156.
- 5) V. Miroslav D. Simić, Filozofija prava na Pravnom fakultetu Velike škole u Beogradu (Fragmentarna skica), Glasnik Pravnog fakulteta u Kragujevcu, školska godina 1986/1987, Kragujevac, 1987, str. 151–161.
- 6) Prof. Nikola Krstić objavio je više radova iz istorije srpskog prava u Glasniku Društva srpske slovesnosti i srpskog učenog društva, zatim izkrivenog i privatnog prava i preveo je s nemačkog prevoda prvu knjigu poznatog poljskog pisca Vl. Maćejovskog Istorija slovenskih prava, dopunivši je sa 68 primedbi koje se tiču istrije srpskog prava. Prof. Stojan Marković napisao je udžbenik *Administracija Kraljevine Srbije sa narocitim pogledom na nauku o državnoj upravi*. Knjiga prva. Opšti deo, Beograd, 1893, str. VIII + 586. Prof. Nastas Petrović objavio je više manjih radova, kao što su: *Nezavisnost Crne Gore* (Beograd, 1874), *Rumunija i Rumuni* (u časopisu Otadžbina za 1875. godinu), *O ratu i ratnom pravu* (Beograd, 1876). Preveo je s francuskog prvu knjigu poznatog francuskog liberala Aleksisa de Tokvilia *Demokratija u Americi* u dve sveske (Beograd, 1872. i 1874.) i objavio *Francusko-srpski recnik* u tri knjige (Beograd, 1875., 1883. i 1888., na preko 2000 strana). Najistaknutiji među njima, prof. Giga Geršić objavio je veiki broj radova, od kojih navodimo samo nekoliko: *Sistem Rimskoga privatnoga prava (institucije)*. Prva knjiga, Beograd, 1882; Današnje ratno pravo, Beograd, 1882; *Teorija o povratnoj sili zakona*, Beograd, 1883; *Priroda državine i osnova njene pravne zaštite s pogledom na na Građanski zakonik*, Beograd, 1885; *Dana/nje Diplomatsko i konsularno pravo*. Knjiga prva. Uvod. – diplomatsko pravo, Beograd, 1898., itd. Čedomilj Mitrović je napisao više knjiga iz crkvenog i bračnog prava.
- 7) Dosta podataka o njima daje Stojan Novaković u radu *Dr Nikola Krstic; život mu i rad* koji je objavljen u knjizi *Dr Nikola Krstic. Spomenica izdana prilikom stupanja u život zadužbine po kojnikove*. 3.-če izdanje zadužbine D-r N. Krstića, SKA, Beograd, 1908. str. 18–20; koji je i slušao Krstićeva predavanja školske 1859/60.
- 8) Arhiv Srbije, Licej, 1854, br. 538.

- 9) Isto, 1854, br. 538 (27).
- 10) Isto, 1862, br. 1144.
- 11) Bez potpisa i datuma, zaveden u Fondu Liceja pod brojem 538. za 1854. godinu.
- 12) Arhiv Srbije, Velika škola, 1867, br. 49.
- 13) V. Gligorije Geršić, *Enciklopedija prava po predavanjima*, Beograd, Jov. Krikner, 1908–9, str. 420. 4; Đr. Čed. Mitrović, *Enciklopedija prava* (bez podataka), str. 437.
- 14) Ali Đorđević nije usmjeren. Gotovo celokupna naša pravna misao 19. veka još uvek nije kritički obrađena.
- 15) Najverovatnije urednika časopisa *Pravo St. Maksimovića*: §. V., Enciklopedija prava po Arndsu, Varnkenigu i Piteru, izradio Mih. Kr. Đorđević advokat, *Pravo*. List za pravne nauke i pravosuđe, god. II, br. 3, Požarevac, 1. mart 1886, str. 110–111.
- 16) Đorđevićevu Enciklopediju prava pominju Giga Geršić (*Enciklopedija prava*. Pisano i litografisano u "Biro-u za prepisivanje" Marka E. Abrahama "Adler", Beograd (b.g.), str. 110), Čedomilj Mitrović (*Enciklopedija prava*, str. 29), Teodor Taranovski (*Enciklopedija prava*, Beograd, 1923, str. 56) i Toma Živanović (*Sistem sintetiske pravne filozofije*, Beograd, 1959, str. 871). Za Geršića je ona "samo jedan dobronamerni pokušaj, da se potrebi takve discipline u prvi mah koliko toliko doskoči; sva se njena vrednost na to svodi". I dok je za Mitrovića ona originalni rad, dотle je za Živanovića "više prevodni" rad. A za Taranovskog ona je "u duhu organskog pravca" nemačke enciklopedijske književnosti iz četrdesetih i pedesetih godina 19. veka.
- Dorđe Tasić je navodi samo u pregledu literature (*Uvod u pravne nauke*, Beograd, 1933, str. 320) što čini i Radomir Lukić (*Uvod u pravo*, Beograd, 1971, str. 14; *Teorija države i prava*, Beograd, 1976, str. 46). Milijan Popović (*Elementi teorije prava*, Beograd, 1980, str. 70) ga navodi kao pristalicu teorije vlasti kao varijante strukturalnog shvatanja subjektivnog prava.
- 17) U tom broju *Srpskog pravnika* na str. 80. čitamo u rubrici "Naše vesti" da je "g. Mih. K. Đorđević, b. sekretar srpskoga poslanstva u Carigradu", januara meseca te godine položio "pravo-zastupnički ispit" i da je postavljen "za javnog pravo zastupnika za varoš Beograd".
- 18) V. A. Merkel, *Juristische Encyclopedie*, Berlin, 1885.
- 19) Đorđević je objavio Enciklopediju prava u vreme kada je ona kao nastavni predmet Pravnog fakulteta Velike škole takođe ulazila u svoju najtežu krizu. Formalno je bila u nastavnom planu Pravnog fakulteta ali se nije predavala sve do proleća 1894. godine. To je vreme kada su sami nastavnici Velike škole M. Mitovanović, A. Đorđević, Đ. Đorđević i D. Mijušković učinili predlog ministru prosvete i crkvenih dela da se enciklopedija prava ukloni iz pravničkog obrazovanja kao nepotreban predmet. To je možda i razlog zašto nema reakcije naše pravne misli na nju. Mada su, istine radi, i druga dela domaćih autora prolazila isto tako. Jednostavno, nije bilo uobičajeno da se diskutuje o delima domaćih autora.
- 20) To je uočio pisac jedinstvenog osvrta na ovo delo navodeći kao primer trgovacko, menično i pomorsko pravo.
- 21) Nije u pravu §. V. kada Đorđeviću prigovara unošenje "IStorije prava u opšte" u enciklopediju prava. Najverovatnije nije poznavao strukturu organskih enciklopedija.
- 22) Navodimo u celosti taj odeljak u kome govori o razvoju srpskog prava u srednjem veku: "Za Srbiju je izdao 1349 u dogovoru sa saborom car *Stefan Dusan silni* jedan zakon, koji sadrži načrt starog običajnog prava, stare uredbe i naredbe sabora zemaljskog i sopstvene zakone careve. Maćejevski o njemu veli da je to u potpuno slovenskome duhu pisan zakonik. Izdanje ovog zakona štampano je po više rukopisa na više mesta. *Miklosic* ga je štampao u Beču, pod imenom: *Lex Dusani;Safarik* u Pragu, ali ponajbolje ga je uredio Stojan Novaković.
- Ceo zakonik zadahnut je duhom slovenskim, a pisan je naravno prema kulturnome stupnju naroda. Zakon je pisan prema narodu. U narodu su postojali razni staleži, kao što ih nalazimo kod drugih suvremenih naroda. Zakon ujamčava *porotu*, najstariju slovensku ustanovu, koju tada samo Slovensi imadjahu. Da je u zakonu bilo i varvarskih naredjenja to stoji, ali opet je bio mnogo uglađeniji no kod tadašnjih divljih Mađara i Germanaca.
- Osobito je od velike važnosti ono naredjenje, gde car sam o sebi veli, da sudija ne sme slušati nikoga pa ni cara pri sudjenju već po pravdi zakona; naredjenje koje samo u srpskom zakoniku egzistiraše.
- Sem toga postojaju razne povelje i hrisovulje, koje sadržavaju razna naredjenja pravna od raznih kraljeva, naredjenja koja se ponajviše odnošaju na crkvene i manastirske prilike". V. § 98.

Dr MIROLJUB D. SIMIĆ
maître de conférence de la Faculté de Droit de Niš

— Résumé —

REMARQUES SUR L'ENCYCLOPEDIE DE DROIT DE
MIH. KR. DJORDJEVIĆ

Des sciences universelles sur le droit, l'Encyclopédie de droit est enseignée le plus longtemps sur le Lycée et la Grande Ecole en Serbie au XIXe siècle. Les auteurs juridiques les plus renommés en leur temps l'ont enseignée: N. Krstić, S. Marković, N. Petrović, G. Geršić et Č. Mitrović.

Mais dans la littérature juridique de la Serbie du XIXe siècle une seule oeuvre est publiée sous le titre de l'Encyclopédie de droit, le livre de Mih. Kr. Djordjević de 1883, qui d'ailleurs n'était pas enseignant ni de Lycée ni de la Grande Ecole.

L'auteur recherche les raisons pour lesquelles l'Encyclopédie de droit de Djordjević était entièrement ignorée par les contemporains et même de nos jours.

L'auteur conclue que sa valeur unique est d'être la première Encyclopédie de droit imprimée en Serbie au XIXe siècle.

